Colloquium 3(55)/2024
ISSN 2081-3813, e-ISSN 2658-0365
CC BY-NC-ND.4.0
DOI: http://doi.org/10.34813/45coll2024

POKOJOWO ZGROMADZENI CZY PRZESTĘPCY? AKCJE PROTESTACYJNE OSTATNIEGO POKOLENIA (LETZTE GENERATION) W REPUBLICE FEDERALNEJ NIEMIEC

Peaceful protesters or criminals? Protest actions of the Last Generation (Letzte Generation) in the Federal Republic of Germany

Małgorzata Świder
Uniwersytet Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie
e-mail: malgorzata.swider@up.krakow.pl
ORCID 0000-0002-4354-3641

Streszczenie

Letzte Generation (Ostatnie Pokolenie) to nurt niemieckiego ruchu klimatycznego, powstały pod koniec 2021 roku, który posługuje się często radykalnymi działaniami zakłócającymi w ramach nieposłuszeństwa obywatelskiego. Postulatami tej grupy są: ustawa przeciwko marnowaniu żywności, ograniczenia prędkości na autostradach do 100 km/h i utrzymania biletu na przejazd wszystkimi środkami komunikacji miejskiej w cenie 9 euro, a także dekarbonizacji, czyli odejścia od węgla, ropy naftowej i gazu ziemnego. Mimo że w RFN protesty wpisały się w krajobraz miejski tego kraju, protesty aktywistów Ostatniego Pokolenia spotykają się ze znacznym sprzeciwem społecznym. 81 proc. ankietowanych uważa, że Ostatnie Pokolenie stosuje niewłaściwe formy protestu, a 86 proc., że ich akcje protestacyjne szkodzą ochronie klimatu. Akcje Ostatniego Pokolenia i ich intensyfikacja zmusiły niektóre miasta do działań zapobiegawczych i podpisania porozumień w celu powstrzymania protestów. Inni politycy i władze samorządowe sięgnęli po restrykcje interpretując ich działania w kontekście naruszenia prawa, sugerując nawet, że są organizacją przestępczą.

Słowa kluczowe: Ostatnie Pokolenie, nieposłuszeństwo obywatelskie, zmiany klimatyczne, akcje protestacyjne.

Abstract

The Letzte Generation (Last Generation) is a strand of the German climate movement, formed at the end of 2021, which uses often radical disruptive actions as part of civil disobedience. The group's demands include a law against food waste, limiting the speed limit on motorways to 100 km/h and keeping the ticket for all public transport at €9, as well as decarbonisation, i.e. moving away from coal, oil and natural gas. Although Germany's protests have become part of the country's urban landscape, the protests by 'last generation' activists are met with significant public opposition. 81 per cent of those surveyed believe that the 'last generation' are using inappropriate forms of protest and 86 per cent believe that their protest actions harm climate protection. The actions of the 'last generation' and their intensification

have forced some cities to take preventive action and sign agreements to stop the protests. Other politicians and local authorities have reached out for restrictions by interpreting their actions in the context of a violation of the law, even suggesting that they are a criminal organisation.

Keywords: Last Generation, civil disobedience, climate change, protest actions.

***

Letzte Generation (Ostatnie Pokolenie)[1] występujący pod oficjalną nazwą *Letzte Generation vor den Kipppunkten* (Ostatnie Pokolenie przed Punktem Krytycznym), to nurt niemieckiego ruchu klimatycznego założony pod koniec 2021 roku, który wykorzystuje nieposłuszeństwo obywatelskie, by protestować na rzecz większej ochrony klimatu. Swoją nazwę wywodzą od wpisu Baracka Obamy na Twitterze z września 2014 roku: „Jesteśmy pierwszym pokoleniem, które odczuwa skutki zmian klimatycznych i ostatnim, które może coś z tym zrobić". Ta myśl została powtórzona przez prezydenta w przemówieniu telewizyjnym w 2015 roku, na cztery miesiące przed międzynarodową konferencją klimatyczną w Paryżu, kiedy Obama zapowiedział zaostrzenie środków mających na celu walkę z efektem cieplarnianym (Obama, 2015).

Nurt protestów na rzecz ekologii, klimatu czy zielonej energii nie jest w Republice Federalnej Niemiec zjawiskiem nowym. Jednakże protesty, do których dochodzi w ostatnim czasie, wyznaczają nowe standardy działania w ramach nieposłuszeństwa obywatelskiego. Powodem jest przede wszystkim zastosowanie różnorodnych form działania o dużym zainteresowaniu medialnym i znaczeniu publicznym. Praktycznie każdy słyszał o akcjach protestacyjnych Ostatniego Pokolenia, a wielu zostało bezpośrednio nimi dotkniętych, np. podczas prowadzonych akcji protestacyjnych (np. blokad dróg). Reakcje na nie wahają się od aprobaty i zrozumienia konieczności pozainstytucjonalnych działań politycznych, aż po fundamentalne ich odrzucenie.

Ostatnie Pokolenie posługując się niekiedy radykalnymi działaniami zakłócającymi w ramach nieposłuszeństwa obywatelskiego, chce zwrócić uwagę opinii publicznej i polityków na postulaty klimatyczne. Niemiecki filozof Jürgen Habermas podkreślał, że obywatelskie nieposłuszeństwo jest kluczowym elementem dojrzałej demokracji, ale czy każdy przejaw nieposłuszeństwa obywatelskiego dojrzała demokracja chce i może akceptować? Jakie formy protestu stosuje Ostatnie Pokolenie? A przede wszystkim, jak destrukcyjne mogą być protesty klimatyczne? Te pytania wynikają również z faktu, że konieczne jest odróżnienie protestów społecznych od zamieszek, rebelii czy manifestacji. Ralph Turner wskazał, że protestujący w trakcie protestów społecznych podejmują działania, które można uznać za „prowokacje do aktywności naprawczej, podejmowanej następnie przez niektóre grupy zaangażowane. […] Protest oscyluje pomiędzy relatywnie perswazyjnym oddziaływaniem

[1] Od 2023 roku grupa ta nosi nazwę *Aufstand der Letzten Generation* (Powstanie Ostatniego Pokolenia), w tekście posługuję się nazwą uproszczoną: Ostatnie Pokolenie.

a relatywnie przymuszającymi kombinacjami działań" (Turner, 1969, s. 816). Mając na uwadze element wymuszający, równie interesujące jest pytanie o reakcję niemieckiej polityki na przejawy obywatelskiego nieposłuszeństwa, w tym przede wszystkim akcje protestacyjne Ostatniego Pokolenia. To wszystko kwestie, nad którymi należy się pochylić, uwzględniając zarówno tradycje protestów w Niemczech, jak i społeczne zaangażowanie społeczeństwa niemieckiego na rzecz ochrony klimatu, a przede wszystkim nastawienie kręgów politycznych do aktywizmu Ostatniego Pokolenia.

Aby odpowiedzieć na wszystkie postawione we wstępie pytania, przeanalizowane zostaną przede wszystkim doniesienia prasowe na temat akcji aktywistów klimatycznych, a także wypowiedzi polityków odnoszących się do metod stosowanych w nieposłuszeństwie obywatelskim przez Ostatnie Pokolenie. Uzupełnieniem są publikacje naukowe, a także materiały statystyczne.

W Republice Federalnej działało kilka dużych ruchów protestacyjnych. Ich początki sięgają drugiej połowy lat 40., kiedy miliony Niemców strajkowało przeciwko głodowi i drożyźnie wywołanej reformą walutową (Schmidt, 2021, s. 26). Nieco inny był charakter protestów lat 50. XX w., kiedy powstał ruch pokojowy. Były to ruch pod nazwą Beze Mnie, a także bardzo znany ruch Kampf-dem-Atomtod zapoczątkowany w latach 1957–58. W ramach tych ruchów odbył się w 1961 roku w RFN pierwszy marsz wielkanocny, którego popularność zwiększyła się w związku z ruchem pokojowym w latach 1979–1983. Dla (zachodnio)niemieckiego ruchu protestu fundamentalne znaczenie miały protesty studenckie 1968 roku, powstałe na fali kontestacji starych wartości, głównie ich rodziców, a także panującym na uniwersytetach stosunków. Ruch ten rozpoczął się około 1966 roku, osiągnął szczyt w latach 1967–68 i zakończył się około 1970 roku. W latach 70. i 80. pojawił się ruch antynuklearny. Jego szczytowym momentem były wielkie demonstracje w Brokdorf i Gorleben. Ściśle powiązany z nim był ruch ekologiczny, ożywiony w 1981 roku wiadomością o zamieraniu lasów, co wpłynęło na powstanie w 1980 roku Partii Zielonych. Natomiast masowe protesty, które organizowano od 1979 roku, zostały wywołane podwójną decyzją NATO. Dały one początek nowemu ruchowi pokojowemu mobilizującemu społeczeństwo i polaryzującemu ugrupowania polityczne (Świder, 2017). Setki tysięcy osób demonstrowało bezpośrednie nieposłuszeństwo obywatelskie[2] i protestowało przeciwko stacjonowaniu pocisków średniego zasięgu w RFN, a także przemysłowemu wykorzystaniu energii jądrowej i składowiskom odpadów z przemysłu jądrowego. Ten okres (do około 1986 roku) charakteryzował się gwałtowną ekspansją nieposłuszeństwa obywatelskiego, co doprowadziło do spowszednienia protestów w Niemczech Zachodnich. Badacze zaczęli nawet mówić o „społeczeństwie ruchu" (Neidhardt i Rucht, 1993), a ówczesne ruchy społeczne zaczęto postrzegać jako trwałą

[2] Amerykański filozof John Rawls zdefiniował obywatelskie nieposłuszeństwo jako „publiczny, pozbawiony przemocy, kierowany sumieniem, polityczny akt sprzeciwu wobec prawa, zwykle podejmowany w celu doprowadzenia do zmiany prawa lub polityki rządu".

irytację systemu parlamentarnego i korporatystycznych ustaleń w wielu obszarach polityki. Łączono z nimi nadzieję na znaczną demokratyzację istniejących struktur politycznych i społecznych, która niestety zakończyła się rozczarowaniem i niekiedy zaledwie „kosmetycznymi poprawkami", jak pisał w 2005 roku Sebastian Haunss (2005, s. 35).

Druga fala protestów miała miejsce na początku lat 90., czyli już po ponownym zjednoczeniu Niemiec i była wywołana nie tyle kwestiami ekologicznymi, co atakami na tle rasowym (np. gwałtowne, ksenofobicznie motywowane zamieszki w Rostocku-Lichtenhagen w sierpniu 1992 roku[3]) i późniejszymi kontrdemonstracjami, a także protestami organizowanymi przez związki zawodowe pod hasłem „Do Bonn!". 17 czerwca 1996 roku około 350 000 osób demonstrowało przeciwko planowanym przez rząd federalny oszczędnościom w sektorze pracy i socjalnym. Według dziennikarzy była to „największa demonstracja związków zawodowych od 1945 r.", a nawet „największa akcja protestacyjna w historii Republiki Federalnej" (Rucht, 1996). W XXI w. protesty na nowo ożywiły się, przy czym należy zauważyć, że powróciła tematyka związana z ochroną środowiska, której popularność spadła po ruchu antynuklearnym w latach 80. W ostatnich latach ponownie wzrosła, czego wizualizacją były milionowe demonstracje o zasięgu światowym związane z Fridays for Future (Piątkami dla Przyszłości) w 2019 r. (Sommer i in., 2019, s. 5–6). Tematyka klimatyczna stała się znowu impulsem do protestów, przede wszystkim ludzi młodych, a *Klimajugend* (klimatyczna młodzież) wybrane zostało szwajcarsko-niemieckim słowem roku 2019 (NZZ, 03.12.2019). Tematyka ochrony środowiska i zmian klimatycznych stała się przedmiotem dyskursu, na co miały również wpływ kontrowersyjne akcje Ostatniego Pokolenia, które uznawane jest za radykalną grupę protestacyjną działającą w ramach aktywizmu klimatycznego.

Niektórzy obserwatorzy życia społecznego Niemiec uważają, że wielkie demonstracje, ale też inne formy nieposłuszeństwa obywatelskiego są taką samo częścią krajobrazu miejskiego w RFN, jak jarmarki bożonarodzeniowe czy międzynarodowe sieci handlowe. Wynika to z faktu, że społeczeństwo niemieckie otwarte jest na działania w ramach społeczeństwa obywatelskiego, o czym świadczyć może liczba organizacji zaliczanych do tego sektora. Zgodnie z raportem opublikowanym w 2018 roku przez Federalny Urząd Statystyczny, w Niemczech było 605 000 organizacji tego typu (Schmidt 2021, s. 23). Poza tym wcześniejsze fale protestów, w tym również działania ruchów ekologicznych czy ruchu klimatycznego Fridays for Future ukształtowały publiczny odbiór aktywnego wydarzenia protestacyjnego. W społeczeństwie niemieckim wzrosła gotowość do rozumienia protestów, w których udział biorą szerokie warstwy społeczne, jako uzasadnionego sposobu wyrażania opinii i woli politycznej.

[3] Thomas Prenzel mówiąc o rasistowskich wystąpieniach z sierpnia 1992 roku, użył sformułowania „pogrom" (2012, s. 10).

W tym kontekście badacze mówią nawet o normalizacji protestów w Niemczech (Lahusen i Bleckmann 2015; Neidhardt i Rucht 1993), a także o akceptacji dla nieposłuszeństwa obywatelskiego. Z drugiej jednak strony, jak zauważył Simon Teune, socjolog polityczny i badacz w Institute for Protest and Movement Research (ipb), zajmującym się kulturowym osadzeniem protestów, coraz mniej osób bierze udział w strajkach klimatycznych. Powodów jest kilka. Wśród nich na pewno należy wyróżnić niewiarę i zwątpienie w działania rządu na rzecz klimatu, ale również kontrowersyjne działania Ostatniego Pokolenia, którego aktywiści przyciągają uwagę swoimi akcjami protestacyjnymi, ale niekoniecznie zyskują sympatię (Thimm, 2023).

Większość Niemców popiera żądanie zwiększenia ochrony klimatu, a także umiarkowane formy protestu, takie jak Piątki dla Przyszłości, czyli protesty apelacyjne[4]. Natomiast aktywizm Ostatniego Pokolenia, stosujący protest konfrontacyjny, budzi kontrowersje, a czasami nawet agresję, szczególnie jeżeli aktywiści blokują ulice w godzinach szczytu. Młodzi ludzie ubrani w pomarańczowe kamizelki siedzący na ulicy z przyklejonymi do asfaltu dłońmi spotykają się w pierwszej kolejności z fizyczną i słowną agresją kierowców i pieszych, którzy na nich trąbią, krzyczą i próbują ściągnąć ich z drogi, oskarżając o utrudnianie ludziom codziennego życia w społeczeństwie. Okrzyki typu: „Spadajcie! Wy idioci. Naprawdę jesteście ostatnim pokoleniem. Ostatnim. Ostatnim gównem jest pan", „Utrudnia pan ludziom pracę", „Utrudnia pan dzieciom chodzenie do szkoły" należą do tych łagodniejszych (Arnold, 2023). Nierzadko dochodzi do rękoczynów. Pod koniec lipca 2023 roku podano do wiadomości, że organy ścigania w całym kraju wszczęły do tej pory co najmniej 142 postępowania przygotowawcze przeciwko kierowcom lub przechodniom z powodu ataków na aktywistów. Prowadzone są dochodzenia w sprawie domniemanego przymusu i zniewag, ale przede wszystkim o uszkodzenie ciała (np. w jednej z blokad mężczyzna próbował podpalić ręce przyklejonego aktywisty). Według ekspertów ds. bezpieczeństwa liczba rzeczywistych napaści jest prawdopodobnie znacznie wyższa, ponieważ uczestnicy blokad rzadko wnoszą oskarżenia (Stern, 28.07.2023). Te działania stoją w kontrze do charakteru aktywności grupy, która całkowicie wyrzeka się przemocy w swoich oznakach nieposłuszeństwa obywatelskiego. Na podkreślenie zasługuje fakt, że aktywiści chcą zwrócić uwagę opinii publicznej na istotny ich zdaniem problem, ale nie kosztem wyrządzania krzywdy innym, w tym także funkcjonariuszom publicznym. Nie zmienia to jednak faktu, że na ulicach prezentowana jest niechęć do

[4] Sposób prowadzenia protestu określa jego cztery kategorie: protesty apelacyjne – obejmują zbiórki podpisów i petycje, ale także festiwale polityczne; demonstracje, czuwania i wiece to tzw. protesty demonstracyjne i należą do najbardziej rozpowszechnionej formy protestu; blokady i okupacje, np. budynków mieszkalnych, są przypisane do kategorii protestów konfrontacyjnych. Obejmuje to również niezapowiedziane demonstracje i lżejsze uszkodzenia mienia, takie jak graffiti lub rzucanie workami z farbą; protesty gwałtowne – to ukierunkowane ataki na ludzi, a także podpalenia i zamachy bombowe oraz inne formy poważnego uszkodzenia mienia (Hutter i Schäfer, 2020).

Ostatniego Pokolenia. Widoczna jest ona również w badaniach, z których wynika, że aż 81 proc. ankietowanych uważa, że Ostatnie Pokolenie stosuje niewłaściwe formy protestu, a 86 proc., że ich akcje protestacyjne szkodzą ochronie klimatu. Maria-Christina Nimmerfroh, psycholożka ekonomiczna na Uniwersytecie Nauk Stosowanych Bonn-Rhein-Sieg, twierdzi, że zagrożenie z zewnątrz, agresywni kierowcy, konfrontacje z policją spajają wewnętrznie tę małą społeczność aktywistów. Tylko w ten sposób grupa może działać i tylko w ten sposób funkcjonują jej struktury (Arnold, 2023). Jej wypowiedzi bazują na obserwacji własnej, bowiem zdołała włączyć się w proces rekrutacji i treningi dla nowych członków Ostatniego Pokolenia. Nie bez znaczenia na ton wypowiedzi może mieć fakt, że jest ona aktywnym członkiem FDP i pracownikiem Fundacji F. Naumanna (Krappitz, 2023).

Obserwując zachowanie protestujących, można odnieść wrażenie, że absolutnie zdają sobie sprawę z powstałych emocji wokół formy ich protestu. Wielu z nich, w tym również osoby kierująca tą organizacją, wyrosło z demonstracji klimatycznych Fridays for Future, stosującej znacznie łagodniejsze formy protestu (Gürge, 2022). Aktywiści Ostatniego Pokolenia pozwalają, by złość kierowców i przechodniów skierowana została przeciwko nim, wychodząc z założenia, że w ten sposób są w stanie zrealizować swoje cele, a przede wszystkim ponownie zainteresować ludzi ochroną klimatu. Przy tym cele grupy protestacyjnej są jasno określone. Młodzi ludzie żądają: ustawy przeciwko marnowaniu żywności (akcja Essen Retten, Leben Retten – Oszczędzać żywność, ratować życie), ograniczenia prędkości na autostradach do 100 km/h i utrzymania biletu na przejazd wszystkimi środkami komunikacji miejskiej w cenie 9 euro, a także dekarbonizacji, czyli odejścia od węgla, ropy naftowej i gazu ziemnego. Stosunkowo nowym celem jest postulat powołania do życia Klimatycznej Rady Społecznej (Rucht, 2023, s. 8–9). Uzasadniając swoje postulaty i protesty, Ostatnie Pokolenie odwołuje się wprost do artykułu 20a ustawy zasadniczej Republiki Federalnej Niemiec, który brzmi: „Państwo, w poczuciu odpowiedzialności wobec przyszłych pokoleń, chroni w ramach porządku konstytucyjnego naturalne warunki życia i zwierzęta poprzez ustawodawstwo, a stosownie do ustaw i prawa, przez władzę wykonawczą i wymiar sprawiedliwości" (Ustawa zasadnicza...). Aktywiści deklarując szacunek dla państwa i ustawy zasadniczej, uważają, że rząd nie wypełnia postanowień konstytucyjnych. Dlatego też podejmują akcje, które traktują jako swoisty alarm przeciwpożarowy, który ostrzega przed zbliżającym się załamaniem klimatu (Arnold, 2023).

W trakcie akcji protestacyjnych, zarówno tych na drogach, jak i w innych nierzadko spektakularnych miejscach, np. galeriach sztuki czy muzeach, Ostatnie Pokolenie podejmuje działania w ramach obywatelskiego nieposłuszeństwa. Unika konfrontacji i biernie pozwala się usunąć z dróg, chociaż nie ułatwia tego, stosując w ostatnim czasie mieszankę klejową, która nie pozwala już policji odkleić ręki protestującego od asfaltu przy użyciu oleju spożywczego i szpachelki. To istotna nowość

w protestach, ponieważ jedyną możliwością usunięcia protestującego i odblokowania drogi jest wycięcie wokół jego dłoni kawałka asfaltu. Inną modyfikacją „przyklejania się" jest sklejenie się dwóch uczestników protestu w części środkowej blokady (nie przyklejenie się do asfaltu), tak aby w razie konieczności utworzyć lukę. Ta modyfikacja jest pokłosiem głośnej sprawy śmierci 44-letniej rowerzystki, która zmarła w wyniku obrażeń, zanim przyjechał specjalny pojazd, który miał ją uwolnić spod przewróconej betoniarki. Pojazd utknął w korku powstałym w wyniku blokady Ostatniego Pokolenia. Wydarzenie odbiło się głośnym echem i wywołało dodatkową krytykę działań aktywistów, a także stało się przedmiotem postępowań prokuratury. Wyniki dochodzenia wskazały, że blokada drogi faktycznie doprowadziła do opóźnienia przyjazdu pojazdu dowodzenia akcją ratunkową o trzy minuty, a pojazdu ratowniczego o osiem minut. Jednak prokurator w oświadczeniu z 13 kwietnia 2023 roku stwierdził, że blokada nie miała bezpośredniego wpływu na śmierć rowerzystki. Nawet wcześniejszy przyjazd pojazdu ratowniczego nie uratowałby jej życia (Generalstaatsanwaltschaft Berlin, 13.04.2023). Poza tym, jak wynika z oświadczenia Ostatniego Pokolenia, policja został poinformowana wcześniej o blokadzie, a także poproszona o zorganizowanie objazdów, szczególnie dla pojazdów służb ratunkowych, jak również o całkowite zamknięcie drogi A100, na której odbywała się blokada (Stern, 13.04.2023). Mimo że sprawa została prawnie wyjaśniona, pozostały negatywne opinie i obawy, również w szeregach aktywistów, o możliwych tragicznych skutkach blokady dróg. Przerażająco brzmi twierdzenie młodego człowieka biorącego udział w przyklejaniu się: „Jestem zawsze mentalnie przygotowany na to, że ktoś może zginąć w naszych korkach"[5].

Grupa i jej działania polaryzują. Krytyka płynie praktycznie ze wszystkich stron. Istnieje prawicowy tłum, który wyśmiewa wygląd i zachowanie aktywistów klimatycznych pod hashtagiem *Letzte Degenaration* (ostatnia degeneracja), nazywając ich „kryminalnymi naklejkami klimatycznymi". Krytyka płynie również ze strony innych organizacji działających na rzecz klimatu, a nawet Partii Zielonych/ Bundnis90, która hasła walki o ziemię ma wpisane w program partii. Przykładem może być zielony federalny minister gospodarki Robert Habeck, który potępił „radykalizację nielicznych". Protest jest „elitarny i zadufany w sobie", stwierdziła niedawno Irene Mihalic, dyrektor parlamentarna grupy Zielonych w Bundestagu (Belousova i Coerper, 2023). Nawet w ruchu ekologicznym i klimatycznym toczy się gorąca debata na temat działań Ostatniego Pokolenia, czy przynoszą one korzyści sprawie, czy też jej szkodzą. (Belousova i Coerper, 2023). Christoph Heinrich, dyrektor wykonawczy World Wide Fund For Nature (WWF) Niemcy, powiedział: „Obawiam się, że ochrona klimatu może być postrzegana przez społeczeństwo jako sprawa wyłącznie ekstremistów"

[5] Cytat zaczerpnięty z tytułu publikacji, która ukazała się „Dziennik. Gazeta Prawna": (Lemańczyk, 2023.03.08).

(RDS, 07.03.2023). Ta na wskroś negatywna wypowiedz odnosiła się do akcji z początku marca 2023 roku oblania farbą instalacji zatytułowanej Grundgesetz 49 stojącej przed Jakob-Kaiser-Haus w dzielnicy rządowej w Berlinie. W szklanych płytach wygrawerowano laserowo 19 artykułów ustawy zasadniczej dotyczące praw podstawowych. Aktywiści naklejali na płyty plakaty z napisami, na przykład: „Ropa naftowa czy prawa podstawowe?" (Tegesspiel, 03.07.2023). Natomiast o akcji, w których członkowie Ostatniego Pokolenia przyklejają się do ulic i blokują ruch uliczny, Heinrich miał nieco łagodniejszą opinię: „To prowokacyjne, to irytujące, ale tak właśnie wyglądają protesty. Można jeszcze jakoś mówić o takich formach. Co więcej, jest on skierowany przeciwko ruchowi samochodowemu, który ma znaczenie dla klimatu" (RDN, 07.03.2023).

Wśród członków Partii Zielonych/Bundnis90 są również zwolennicy Ostatniego Pokolenia. Są to przede wszystkim młodsi członkowie partii, którzy szukają kontaktu z aktywistami, demonstrują i próbują przezwyciężyć rozdźwięki publicznie opowiadają się po stronie protestujących. Jednym z nich jest Johannes Wagner, poseł do Bundestagu. Regularnie broni on Ostatniego Pokolenia w mediach społecznościowych. Wagner z innymi posłami zapraszali kilkakrotnie aktywistów do Bundestagu. Ale członkowie grupy de facto nie mają wstępu do parlamentu, a spotkania z parlamentarzystami musiały odbywać się poza Bundestagiem. Powodem były wątpliwości co do „wiarygodności działaczy", jak twierdził rzecznik administracji Bundestagu (Welt, 17.03.2023).

Inne partie polityczne są jeszcze bardziej jednoznacznie przeciwko działaniom tej grupy. W kwietniu 2023 roku aż 99 proc. sympatyków FDP, 91 proc. zwolenników CDU/CSU, 90 proc. sympatyków SPD było zdania, że akcje Ostatniego Pokolenia idą zbyt daleko. Co ciekawe, tę opinie podzielało 58 proc. sympatyków Zielonych i 61 proc. sympatyków lewicy. Wśród zwolenników AfD, 61 proc. było również tego zdania (ZDF, 21.04.2023). Przy czym należy zauważyć, że pytanie w tym badaniu zostało sformułowane w następujący sposób: „Aby zwrócić uwagę na ochronę klimatu, organizowane są nie tylko dozwolone demonstracje, ale także nielegalne działania, które paraliżują część życia publicznego, np. poprzez blokowanie głównych dróg. Jak Pan/Pani sądzi, czy takie działania nie idą za daleko?" (Statista Research Department, 21.04.2023).

Na pewno opinia publiczna w Niemczech jest podzielona w kwestii ochrony klimatu. W drugiej połowie kwietnia 2023 roku większość badanych (48 proc.) było zdania, że w kraju robi się zbyt mało dla ochrony klimatu, 23 proc. uważało, że podjęte do tej pory środki były w porządku, a kolejne 25 proc. uważało, że robi się dla niego zbyt wiele. Odsetek ten był szczególnie wysoki wśród zwolenników AfD (67 proc.), ale także wśród zwolenników CDU/CSU, gdzie aż 32 proc. twierdziło, że dla ochrony klimatu robi się zbyt wiele. Odwrotnie jest w przypadku zwolenników Zielonych, z których 87 proc. twierdziło, że istnieją deficyty w tej tematyce (ZDF, 21.04.2023).

Akcje Ostatniego Pokolenia i ich intensyfikacja zmusiły niektóre miasta do działań zapobiegawczych i podpisania porozumień w celu powstrzymania protestów grupy klimatycznej. Hanower, Marburg i Tybinga poparły cele grupy klimatycznej, dzięki czemu Ostatnie Pokolenie zakończyło tam swoje protesty. 55 proc. obywateli z zadowoleniem przyjęło takie porozumienia, 41 proc. nie uważa ich za słuszne (RDN/dpa, 17.03.2023) Według Politbarometru, zwolennicy AfD są najbardziej sceptyczni w tej kwestii: 86 proc. wyraziło dezaprobatę w ankiecie. Wśród zwolenników CDU/CSU odsetek ten wyniósł 57 proc., a wśród zwolenników FDP 51 proc. Respondenci poniżej 35 roku życia zgadzali się z takimi umowami z Ostatnim Pokoleniem znacznie częściej niż starsi, na poziomie 66 proc.

Niektórzy burmistrzowie dużych miast, np. Berlina, Kolonii czy Hamburga, całkowicie odrzucili możliwość porozumienia z aktywistami klimatycznymi, a podpisane przez inne miasta porozumienia potraktowali bardzo krytycznie, oskarżając grupę o regularne popełnianie przestępstw, takich jak przymus, niebezpieczne zakłócanie ruchu drogowego i niszczenie mienia. Niemieckie Stowarzyszenie Miast było bardziej ostrożne. Dyrektor generalny Helmut Dedy jest zdania, że decyzja o podjęciu rozmów z aktywistami klimatycznymi jest indywidualną decyzja samorządów miejskich. „Niezależnie od tego, ochrona klimatu jest priorytetem we wszystkich miastach" (Spiegel Panorama, 14.03.2023).

Mając na uwadze polaryzację stanowiska wobec działań Ostatniego Pokolenia, nie dziwi, że niektórzy chcąc opanować sytuację, sięgają po restrykcje i różnego rodzaju narzędzia prawne i próbują ograniczyć kampanie aktywistów klimatycznych, a ich działania w ramach nieposłuszeństwa obywatelskiego interpretować w kontekście naruszenia prawa. Takie symboliczne znaczenie ma ukaranie protestujących studentów na Uniwersytecie w Hamburgu grzywną w wysokości 1500 euro, w wyniku skargi prezydenta uniwersytetu (rektora). odnoszącej się do incydentu z maja i czerwca 2022 roku, kiedy studentka Jana Mestmäcker wraz z kolegami okupowali aulę uniwersytetu, co uniwersytet początkowo tolerował. Grupa protestacyjna zażądała od rektora uniwersytetu, aby lobbował w rządzie federalnym na rzecz bardziej rygorystycznej ochrony klimatu. W tym kontekście Ostatnie Pokolenie wskazywało na badania nad klimatem, które prowadzi się na Uniwersytecie w Hamburgu, i znaczenie zrównoważonego rozwoju. Ponieważ nie doszło do porozumienia z władzami uniwersyteckimi, aktywiści z puszek ze sprayem i gaśnic wypełnionych farbą ścienną rozpylili na ścianach i podłodze hasła: „Jeszcze dwa do trzech lat, aby zdecydować o przyszłości ludzkości"; „Jaki jest sens ukończenia studiów bez bezpieczeństwa i perspektyw?" i „Słuchaj nauki". Wiele z użytych farb, takich jak kreda w sprayu, było zmywalnych. Mimo to sąd skazał ich na karę grzywny. Prawniczka grupy wyraziła ubolewanie, że uniwersytet złożył skargę karną, mówiąc: „Dwadzieścia lat temu zostałoby to wykorzystane do merytorycznej wymiany zdań" (Knödler, 20.03.2023).

Coraz częściej podnosi się kwestię odpowiedzialności karnej za akcje protestacyjne w ramach nieposłuszeństwa obywatelskiego Ostatniego Pokolenia. W ramach protestów aktywiści podejmują działania, które można podzielić na cztery podstawowe typy:

1. Blokady: Są to głównie blokady dróg, ale czasami obejmują blokady innej infrastruktury (takiej jak lotniska) poprzez przyklejanie się do ziemi. W związku tą formą protestu omawia się lub zakłada odpowiedzialność karną za stosowanie przymusu zgodnie z art. 240 (1) kodeksu karnego. Co ciekawe, sami aktywiści uważają, że odpowiedzialność karna za stosowanie przymusu „nie jest wykluczona", co można przeczytać w opinii zamieszczonej na stronie Ostatniego Pokolenia (odpowiedzialność karna za przymus zgodnie z § 240 I StGB nie jest wykluczona. § 240 I StGB przewiduje karę pozbawienia wolności do lat trzech lub grzywnę.)

2. Uszkodzenie lub zbezczeszczenie przedmiotów lub budynków: W orzecznictwie przyjęto odpowiedzialność karną za uszkodzenie mienia na podstawie art. 303 (1) kodeksu karnego w przypadku rozpylania farby na fasadach budynków (do tej kategorii zaliczyć należy również oblanie farba instalacji Grundgesetzt 49, o czym pisano wcześniej).

3. Wtargnięcie na teren prywatny: W celu zapobieżenia wylesianiu lub budowie na gruntach prywatnych lub w celu uzyskania dostępu do terenu lotniska lub obiektów służących dostawom paliw kopalnych[6], aktywiści w przeszłości przecinali ogrodzenia i wchodzili na teren nieruchomości. Może to być karane jako wtargnięcie na podstawie art. 123(1) kodeksu karnego i uszkodzenie mienia na podstawie art. 303(1) kodeksu karnego.

4. Manipulowanie przy instalacjach paliw kopalnych: Od wiosny 2022 roku osoby, które klasyfikują się jako należące do Ostatniego Pokolenia, wielokrotnie ręcznie zamykały zawory na rurociągach naftowych, przerywając w ten sposób dostawy ropy. W tym kontekście prokuratura w Neuruppin prowadziła dochodzenie w sprawie podejrzenie zakłócania działalności publicznej zgodnie z § 316b ust. 1 StGB.28 (Kuhli i Papenfuß, 2023, s. 71–77).

Mając na uwadze zakres protestów, a także formy organizacyjne Ostatniego Pokolenia, należy postawić pytania, czy można zaklasyfikować je jako organizację przestępczą? Skutkowało to przeszukaniem 15 mieszkań i lokali użytkowych w siedmiu krajach związkowych, które miało miejsce 24 maja 2023 roku w ramach ogólnokrajowej operacji policyjnej z inicjatywy Prokuratury w Monachium i Bawarskiego

[6] Jako infrastruktura niszcząca klimat, rurociągi były predestynowanym celem działań Ostatniego Pokolenia. Działania odbyły się w ramach kampanii Stop Kopalnemu Szaleństwu. Aby zamknąć rurociągi, aktywiści, którzy pracowali w dwuosobowych zespołach, musieli zakręcić zawory blokujące. Następnie przykuwali się łańcuchami i przyklejali do pokręteł ręcznych zaworów do czasu przybycia policji (Kaufer i Albrecht, 2022, s. 11).

Urzędu Policji Kryminalnej. Podstawą do działań było podejrzenie członków Ostatniego Pokolenia o utworzenie i wspieranie organizacji przestępczej zgodnie z § 129 kodeksu karnego (Studt, 2023). Pytanie to ma szczególne znaczenie, ponieważ podejrzenie istnienia organizacji przestępczej pozwala na daleko idące uprawnienia interwencyjne ze strony organów śledczych – takie jak nadzór telekomunikacyjny (art. 100a kodeksu postępowania karnego), przeszukania internetowe (art. 100b kodeksu postępowania karnego) i nadzór akustyczny pomieszczeń mieszkalnych (art. 100c kodeksu postępowania karnego). Zarówno stawiane pytania, jak i możliwe konsekwencje prawne mają istotne znaczenie nie tylko pod względem gromadzenia informacji na temat Ostatniego Pokolenia *per se*, ale mogą mieć daleko idące skutki zastraszające i odstraszające od udziału w kształtowaniu polityki klimatycznej. Sprawa jest dla niemieckiego wymiaru sprawiedliwości trudna. Z uwagi na perspektywę polityki prawnej państwa nie można było dopuścić do powstania wrażenia, że protestujący ścigani są z powodów politycznych. Jednak mimo to doszło do zainstalowania podsłuchów u aktywistów Ostatniego Pokolenia i kontrolowania ich rozmów z dziennikarzami, jak donieśli komentatorzy „Süddeutsche Zeitung" (23.06.2023).

W tych rozważaniach udział biorą również aktywiści klimatyczni. W przygotowanej dla nich analizie prawnej wskazano na wolność zgromadzeń, która jest zagwarantowana w art. 8 ustawy zasadniczej, a która stanowi kamień węgielny demokratycznego porządku podstawowego objętego gwarancją wiecznego trwania z art. 79 ust. 3 ustawy zasadniczej. Tę tezę podkreślił również Federalny Trybunał Konstytucyjny w Karlsruhe, pisząc: „Jako wolność zbiorowego wyrażania opinii, wolność zgromadzeń jest konstytutywna dla wolnego demokratycznego porządku państwowego" (Green Legal Impact, 2022). W tym kontekście wolność zgromadzeń chroni również prawo do zakłócania, ingerowania w zakłócania, utrudniania, obrażania lub „irytowania" codziennych procesów i zachowań w celu zwrócenia uwagi na własne postulaty. Co więcej, art. 8 ustawy zasadniczej gwarantuje nie tylko swobodny wybór miejsca (a tym samym protest na ulicach), ale także formę protestu. W związku z tym blokady siedzące na ulicach i przyklejanie się podlegają, tak samo jak tradycyjne demonstracje i wiece, ochronie. Pomimo że regularnie powodują zakłócenia w ruchu drogowym, pracy i procesach biznesowych, ustawa zasadnicza akceptuje to na rzecz publicznego i demokratycznego dyskursu (Green Legal Impact, 2022).

Z punktu widzenia prawa sprawa nie jest jasna. Przykładowo, opinia prawna przygotowana na zleconego berlińskiego senatora sprawiedliwości w sprawie klasyfikacji grupy aktywistów wskazała, że nie można ich traktować jako organizacji przestępczej. W innych krajach związkowych, gdzie toczą się podobne postępowania, nie ma jeszcze ostatecznej odpowiedzi w tej kwestii (LTO Online, 19.07.2023). W każdym wypadku organizowane będą dalsze protesty, bowiem policja zaczyna działać w niektórych wypadkach coraz brutalniej. Znamienny jest tytuł informacji o Ostatnim

Pokoleniu wydanym przez związki zawodowe policjantów, że „Jedyną rozsądną sytuacją rozmowy [z aktywistami] jest przesłuchanie przez policję" (DPolG, 2023). Może to generować napięcia i dalsze, nawet spektakularne akcje, bowiem, jak powiedział jeden z młodych aktywistów, „Bez względu na to, jak zareaguje policja, albo pozwolą nam protestować i wstrząśniemy ludźmi, albo zamykają nas, a my wstrząsamy ludźmi" (Arnold, 2023). Jak się wydaje, powstała sytuacja, w której Ostatnie Pokolenie stało się straszydłem, a dyskusja na temat kryzysu klimatycznego została zredukowana do tego, w jakiej formie należy demonstrować. Niestety przy okazji ta zatruta atmosfera udziela się również innym osobom aktywnym w ruchu klimatycznym. Można nawet pokusić się o stwierdzenia, że w społeczeństwie niemieckim uwidoczniło się wrogie nastawienie do aktywizmu klimatycznego jako całości. W tej sytuacji aktywiści Ostatniego Pokolenia będą zapewne działać w dwóch kierunkach: utrzymania się jako aktualny temat medialny, a także wywierania nacisków zarówno na ich zwolenników, jak i przeciwników, a to zapowiada dalsze akcje, być może nawet ich radykalizację. Wynika to z faktu, że jak pisze Turner, „protestujący zależni są od pewnej kombinacji współczucia i lęku, aby przeciągnąć społeczeństwo na swoją stronę" (1969, s. 816).

BIBLIOGRAFIA

Arnold, B. (2023, 22 kwietnia), *Klima-Aktivisten: Das Netzwerk der „Letzten Generation*". MDR Investigativ. https://www.mdr.de/nachrichten/deutschland/gesellschaft/klima-aktivisten-netzwerk-letzte-generation-100.html

Belousova, K, Coerper, A., Helm, J., Klauser, F. (2023). *„Letzte Generation": Wenig grüne Gegenliebe für die Klimakleber*. ZdF. https://www.zdf.de/nachrichten/politik/klima-kleber-letzte-generation-gruene-100.html

DPolG. (2023). *Letzte Generation kündigt Massenmobilisierung und neue Blockadewellen an, Info, Deutsche Polizeigewerkschaft im Deutschen Beamtenbund*. Deutsche Polizeigewerkschaft, nr 14. https://www.dpolg.berlin/fileadmin/user_upload/www_dpolg_berlin/pdf/2023/14_2023_DPolG_Berlin_zur_Letzen_Generation.pdf

Generalstaatsanwaltschaft Berlin. (2023, 13 kwietnia). *Pressemitteilung: Keine strafrechtliche Verantwortung von Klimaschützern für Tod einer Radfahrerin*. https://www.berlin.de/generalstaatsanwaltschaft/presse/pressemitteilungen/2023/pressemitteilung.1312899.php

Green Legal Impact. (2022). *Stellungnahme zur medialen Berichterstattung über Protest der „Letzten Generation"*. https://www.greenlegal.eu/wp/wp-content/uploads/2022/11/20221109_Stellungnahme-zur-Berichterstattung-A%C2%BCber-Protest-der-letzten-Generation.pdf

Gürge, M. (2022). *Wer ist die Letzte Generation? Ungehorsam, aber zivil, Die Aktionen der Letzten Generation bekommen gerade viel Aufmerksamkeit. Wer engagiert sich da – und ist die Gruppe jetzt hierarchisch organisiert?*. https://taz.de/Wer-ist-die-Letzte-Generation/!5898641/

Haunss, S. (2005). Geschichte und Perspektiven sozialer Bewegungen. W: B. Hüttner, G. Oy, N. Schepers (Hg.), *Vorwärts und viel vergessen – Beiträge zur Geschichte und Geschichtsschreibung neuer sozialer Bewegungen* (s. 27–42). VerlagAG SPAK.

Hutter, S., Schäfer, I. (2020). *Politischer Protest im wiedervereinigten Deutschland*. Bundeszentrale für politische Bildung. https://www.bpb.de/themen/deutsche-einheit/lange-wege-der-deutschen-einheit/47408/politischer-protest-im-wiedervereinigten-deutschland/#node-content-title-2

Hutter, S., Teune, S. (2012). Deutschlands Protestprofil im Wandel. *Aus Politik und Zeitgeschichte*, 62(25–26), 9–17.

Kaufer, R., Albrecht, A. (2022). „Aufstand der letzten Generation", Aktionsformen und Legitimationsargumente. *Forschungsjournal Soziale Bewegungen, Das Online-Supplement des Forschungsjournals, 35*(4), s. 11.

Knödler, G. (2023, 20 marca). *Letzte Generation vor Gericht: Auf dem Weg in den Knast*. TAZ, https://taz.de/Letzte-Generation-vor-Gericht/!5920037/

Krappitz, H. (2023). *Psychologin schleust sich bei der „Letzten Generation" ein – Inhaftierungen haben „irre hohe Bedeutung"*. Merkur.de, https://www.merkur.de/deutschland/mitglieder-aktionen-protest-klimaschutz-letzte-generation-rekrutierung-aktivisten-92077862.html

Kuhli M., Papenfuß J., (2023), Warum die „Letzte Generation" (noch) keine kriminelle Vereinigung ist. *Kriminalpolitische Zeitschrift*, *2*, 71–77.

Lemańczyk, B (2023, 8 marca). *Aktywista klimatyczny z „Ostatniego pokolenia": Jestem zawsze mentalnie przygotowany na to, że ktoś może zginąć w naszych korkach*. Dziennik. Gazeta Prawna. https://www.gazetaprawna.pl/wiadomosci/swiat/artykuly/8676921,ostatnie-pokolenie-niemcy-ofiary-prostesty-na-autostradzie.html

LTO Online. (2023, 19 lipca*). Berlin sieht in Letzter Generation keine kriminelle Vereinigung*. https://www.lto.de/recht/nachrichten/n/letzte-generation-keine-kriminelle-vereinigung-berlin-justizsenatorin-pruefung-ergebnis/

Neidhardt, F., Rucht, D. (1993). Auf dem Weg in die "Bewegungsgesellschaft"? Über die Stabilisierbarkeit sozialer Bewegungen. *Soziale Welt, 44*(3), 305–326.

NZZ. (2019, 3 grudnia). *«Klimajugend» ist das Deutschschweizer Wort des Jahres*. Neue Züricher Zeitung. https://www.nzz.ch/panorama/ernste-besorgnis-klimajugend-ist-das-deutschschweizer-wort-des-jahres-2019-ld.1526158?reduced=true

Obama, B. (2015). *Wir sind die letzte Generation, die etwas gegen den Klimawandel tun kann*. Tagesspiegel. https://www.tagesspiegel.de/politik/wir-sind-die-letzte-generation-die-etwas-gegen-den-klimawandel-tun-kann-4423192.html

Prenzel, T. (2012). Rostock-Lichtenhagen im Kontext der Debatte um die Einschränkung des Grundrechts auf Asyl. W: T. Prenzel, (Hg.), *20 Jahre Rostock-Lichtenhagen.* Rostock.

RDN. (2023, 7 marca).*WWF kritisiert Farbattacke der Letzten Generation: „Das ist falsche Symbolik".* Redaktions Netzwerk Deutschland. https://www.rnd.de/politik/wwf-kritisiert-farbattacke-der-letzten-generation-das-ist-falsche-symbolik-2AE3QSVDMQR6TZGQXUCZHXTWSU.html

RND/dpa (2023, 17 marca). *Politbarometer: Jeder Zweite für Deals mit Klimagruppe Letzte Generation*. https://www.rnd.de/politik/politbarometer-jeder-zweite-fuer-deals-mit-klimagruppe-letzte-generation-BSDQAW66H4UVZFB2QEXGKI4RTY.html

Rucht, D. (1996). Massenproteste und politische Entscheidungen in der Bundesrepublik. W: F. Neidhardt (Hg.), *Protest öffentliche Meinung – Politik (*s. 5–31). Wissenschaftszentrum Berlin für Sozialforschung Berlin.

Rucht, D. (Hg.). (2001). *Protest in der Bundesrepublik. Strukturen und Entwicklungen*. Campus.

Rucht, D. (2023). Die Letzte Generation. Beschreibung und Kritik. *ipb working papers Berlin, 1*, 8–9.

Schmidt, M. G. (2021). Geschichte der Zivilgesellschaft in der Bundesrepublik Deutschland. W: B. Grande, E. Grande, U. Hahn (Hg.), *Zivilgesellschaft in der Bundesrepublik*

Deutschland. Aufbrüche, Umbrüche, Ausblicke. Bielefeld. https://www.econstor.eu/bitstream/10419/238190/1/Full-text-book-Grande-et-al-Zivilgesellschaft-in-der-BRD.pdf

Sommer, M., Rucht, D., Haunss, S., Zajak, S. (2019). Fridays for Future. Profil, Entstehung und Perspektiven der Protestbewegung in Deutschland. *ipb working paper series*, *2*, 5–6.

Spiegel Panorama. (2023, 14 marca). *Städte- und Gemeindebund kritisiert Vereinbarungen mit der »Letzten Generation«*. https://www.spiegel.de/panorama/gesellschaft/letzte-generation-staedte-und-gemeindebund-kritisiert-vereinbarungen-mit-klimaaktivisten-a-17c950d1-3c48-4cb4-b8ca-d17345b812cb

Statista Research Department. (21.04.2023, 21 kwietnia). Umfrage zur Akzeptanz illegaler Klimaschutzaktionen in Deutschland nach Parteien 2023. https://de.statista.com/statistik/daten/studie/1379728/umfrage/illegale-klimaschutzaktionen-in-deutschland-nach-partei/

Stern. (2023, 13 kwietnia). *Feuerwehrfahrzeug steckte im Stau fest: "Letzte Generation" nicht verantwortlich für Tod einer Radfahrerin*. https://www.stern.de/politik/deutschland/-letzte-generation--nicht-verantwortlich-fuer-den-tod-einer-radfahrerin-33369988.html

Stern. (2023, 28 lipca). *Bundesweit mindestens 142 Ermittlungsverfahren wegen Angriffen auf Klimakleber*. https://www.stern.de/politik/deutschland/letzte-generation--142-ermittlungsverfahren-wegen-angriffen-auf-aktivisten-33691266.html

Studt, T. (2023, 8 czerwca). *Die „Letzte Generation" als organisierte Kriminalität? – ein Überblick zu § 129 StGB*. Junge Wissenschaft im öffentlichen Recht Blog nr 34. https://www.juwiss.de/34-2023/

Süddeutsche Zeitung (2023, 23 czerwca). *Polizei hörte Gespräche der „Letzten Generation" mit Journalisten ab*. https://www.sueddeutsche.de/politik/letzte-generation-bayerisches-lka-pressefreiheit-1.5960778?reduced=true

Świder, M. (2017). Ruch pokojowy w RFN (Friedensbewegung) w pierwszej połowie lat osiemdziesiątych XX wieku. *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio K: Politologia*, *24*(2), 137–153.

Tagesspiegel. (2023, 7 marca). *Hier wird Klimaprotest ein Bärendienst erwiesen", WWF geißelt Farbattacke der Letzten Generation in Berlin.* https://www.tagesspiegel.de/berlin/wird-klimaprotest-ein-barendienst-erwiesen-wwf-geisselt-farbattacke-der-letzten-generation-in-berlin-9462962.html

Thimm, K. (2023). »Sie stören die Illusion, dass man sein Leben weiterführen kann wie bisher«. *Der Spiegel*, *34*, 18 sierpnia.

Turner, R. (1969). The Public Perception of Protest. *American Sociological Review*, *34*(6), 815–831.

Ustawa zasadnicza Republiki Federalnej Niemiec/ Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland z dnia 23 maja 1949 r. (tłum. B. Banaszak i A. Malicka). http://biblioteka.sejm.gov.pl/wp-content/uploads/2016/02/Niemcy_pol_010711.pdf

Welt. (2023, 17 marca). *Bundestagsverwaltung verweigert „Letzter Generation" Zutritt zum Reichstag*. https://www.welt.de/politik/deutschland/article244341645/Bundestagsverwaltung-verweigert-Letzter-Generation-Zutritt-zum-Reichstag.html

ZDF. (2023, 21 kwietnia). *Politbarometer: Klimaschutz starke finanzielle Belastung*. https://www.zdf.de/nachrichten/politik/politbarometer-klimaschutz-kosten-belastung-ukraine-krieg-100.html?slide=1642148232922